

Centrinio karo archyvo fondų dokumentai apie Lenkijos kariuomenės karininkų politines represijas (1944–1956)

Lenkijos kariuomenės istorija po Antrojo pasaulinio karo glaudžiai susijusi su sistema, kuri kelerius metus valdė ne tik Lenkiją. Tai – vadinamojo stalinizmo sistema. Ši sąvoka susijusi su tam tikra vertybių ir visuomeninių bei ekonominių santykių sistema ir gali sukelti daug prieštaravimų. Vis dėlto paprastai vartojama „stalinizmo“ sąvoka siekiant apibūdinti politinį valdymo modelį, kai įvesta despotiška asmenybės diktatūra policijai, partijai ir administraciniam valstybiniam aparatui padedant. Be kita ko, stalinizmui Lenkijoje būdingas siekimas per politines, visuomenines ir ūkines struktūras sukurti panašų į sovietų valstybės modelį. Stalinizavimo procesas apėmė ir kariuomenę.

Lenkijos kariuomenė buvo labai svarbus elementas, daręs poveikį valstybės vidaus situacijai, taip pat iš dalies užsienio politikai. Antidemokratinei politinei santvarkai palaikyti Lenkijos Liaudies Respublikos valdžia nedvejodama panaudodavo kariuomenę. Komunistų partija visiškai kontroliavo Lenkijos kariuomenę, ir ji buvo vienas svarbiausių elementų, kuriais partija grindė savo valdžią. Kariuomenė turėjo slopinti režimui priešiškas politines jėgas, ir ji tai darė. Todėl iš jos gretų pirmiausia reikėjo pašalinti nepageidaujamus elementus. Lenkijos kariuomenėje nebuvo vietos karininkams ir kareiviams, kurių karinė praeitis nesusijusi su kariųjų organizacijomis. Pirmiausia tai lietė Armijos krajos (Armia krajowa, AK) narius, Nacionalines ginkluotąsias pajėgas (Narodowe sily zbrojne, NSZ) ir kitas organizaci-

jas, kurios per karą buvo pavaldžios Lenkijos vyriausybei Londone. Dauguma jų narių nuo 1944 m. vidurio įstojo į Lenkijos kariuomenės 1-osios ir 2-osios armijų gretas. Įtartinais politiniu atžvilgiu ir potencialiais šnipais buvo laikomi taip pat Lenkijos ginkluotųjų pajėgų (*Polskie sily zbrojne, PSZ*) Vakaruose kariai, nusprendę grįžti į tėvynę. Buvo sekami ir agentūriškai apdorojami taip pat kariai – buvę hitlerinių koncentracijos stovyklų karo belaisviai.

Siekiant Lenkijos kariuomenę tvirtai susieti su valdžia ir padaryti taip, kad ji būtų visais atžvilgiais efektyvi tam tikrų politinių sprendimų vykdytoja, buvo stengiamasi įtraukti į partiją kariškius. Iki 1948 m. partija veikė kariuomenėje neoficialiai, paskui buvo įkurti įvairių lygių partijos komitetai.

Kadangi kariuomenė pirmiausia privalėjo tarnauti darbininkų klasei, ji turėjo atitikti dominanto klasinį principą, t.y. jos pagrindą turėjo sudaryti darbininkai ir valstiečiai. Į tai buvo ypač atsižvelgiama vertinant karininkų kadrus. Tokį įvertinimą neoficialiai atliko Lenkijos kariuomenės Kadro departamentas 1949 m., ir tas įvertinimas turėjo lemiamą reikšmę tam tikrose sferose. Nuo to laiko karininkai buvo suskirstyti į klasiniu atžvilgiu patikimus, svetimus ir priešus. Patikimi – tai pirmiausia Lenkijos liaudies kariuomenės auklėtiniai, darbininkų, amatininkų, nenaudojusių samdomosios darbo jėgos, smulkiųjų tarnautojų ir valstiečių, turinčių ne daugiau kaip 10 ha žemės, sūnūs. Klasiniu atžvilgiu svetimi buvo smulkiųjų

valdininkų ir dirbančių samdomųjų inteligentų, amatininkų, samdančių ne daugiau kaip 3 darbininkus, sūnūs, taip pat atsargos karininkai iki 1939 m., nesvarbu, kokios jie kilmės. Klasiniais priešais buvo laikomi pirkliai, rangovų, aukščiausių valdininkų iki 1945 m., Vidaus reikalų ministerijos tarnautojų ir kadrinių karininkų iki 1939 m., savarankiškai dirbančių inteligentų, dvarininkų ir valstiečių, turinčių daugiau kaip 15 ha žemės, taip pat buvusios Lenkijos kariuomenės šalyje ir užsienyje kadrinių karių, nesvarbu, kokios jie kilmės, ir atsargos kareivių, kilusių iš „priešiškos“ aplinkos, sūnūs.

Maždaug 1945 m. iš kariuomenės pradėta šalinti „priešiškus ir svetimus“ elementus, bet ši akcija buvo suaktyvinta vėliau, po 1948-ųjų. Vien 1949–1954 m. atleista apie 10 000 karininkų dėl to, kad netiko „organizaciniu atžvilgiu“. Iš jų 1200 atleisti dėl politinių priežasčių, o svarbiausi kaltinimai buvo tokie: „2-ojo skyriaus tarnautojas“ (tai Lenkijos kariuomenės Vyriausiojo štabo žvalgybos skyrius), „buvęs policininkas“, „Vakarų gerbėjas“, „susijęs su sanacija“. Atleistieji karininkai buvo pakeičiami sovietiniais karininkais.

Anksčiau minėtas Lenkijos kariuomenės karių skatinimas stoti į partiją susijęs su tuo, kad tarp kareivių ėmė plisti nacionalistinės nuotaikos. Tuo metu per politinius mokymus vis dažniau buvo kritikuojama Lenkijos II Žečpospolitos istorija (1918–1939 m.), taip pat karininkai, tarnavę Lenkijos ikikarinėje kariuomenėje.

Gerokai išsiplėtė Lenkijos kariuomenės Informacijos vyriausiosios valdybos (IVV) agentūros tinklas, padaugėjo slaptųjų informatorių, o IVV 1949 m. tapo pavaldi naujam nacionalinės gynybos ministrui maršalui Konstantinui Rokosovskiui. Kaip tik jo sprendimu buvo suimami Lenkijos kariuomenės vyresnieji karininkai, kuriuos IVV organai anksčiau buvo paskelbę „klasinais priešais“. Taip pat uoliai dirbo Lenkijos kariuomenės Vyriausiosios politinės valdybos organai ir jos visų lygių poskyriai.

Dešinėsios nacionalistinės pakraipos šalininkų kariuomenėje ieškojimų tikslas buvo organizuoti didelius parodomuosius politinius procesus, o pirmieji įtariamieji ginkluotosiose pajėgose buvo Lenkijos ginkluotųjų pajėgų Vakaruose ikikariniai karininkai, Armijos krajobos kariai. Po pirmųjų teismo bylų prieš gen. Stanislavą Tatarą, plk. Marianą Utniką ir plk. Stanislavą Novickį buvo kitos bylos. 1951 m. prasidėjo „samokslininkų organizacijos kariuomenėje vadovų“ procesas ir kartu vadinamųjų atskalūnų procesai. Tarp daugelio kaltinamiesiems pateiktų kaltinimų buvo šnipinėjimas, apibrėžtas kaip „diversinė šnipinėjimo“ veikla prieš Lenkiją.

Centrinis karo archyvas (*Centralne archiwum wojskowe, SAW*) ir jo fondai visada buvo susiję su šalies ir Lenkijos kariuomenės istorija. Dėl svarbių permainų, kurias lėmė užsienio ir vidaus priežastys, kito archyvo vieta ir vaidmuo kariuomenės struktūroje, jos taip pat darė poveikį karinio archyvinio fondo formavimui ir panaudojimui. Centriniam karo archyve saugomi dokumentai buvo ne tik istorinių šaltinių bazė karo istorikams. Stalinizmo laikotarpiu juos labai plačiai naudojo represinio aparato įstaigos kaip įrodymus, patvirtinančius atskirų asmenų kaltumą.

Nuo 1989 m. CKA fonduose yra ne tik minėta archyvinė kompromituojanti medžiaga, kuri tada buvo naudojama kaip kaltės įrodymai teismo procesų metu, bet ir tardymo įstaigose sudaryti dokumentai. Todėl juos galima moksliskai tyrinėti, nors didelė dalis archyvinės medžiagos buvo sunaikinta anksčiau, dar prieš atiduodant ją į Centrinį karo archyvą.

Palyginti išsami informacija šia tema – represijų prieš Lenkijos kariuomenės karininkus tema – yra sukaupta išlikusių Informacijos vyriausiosios valdybos dokumentų archyvine fonde. Pirmiausia reikia paminėti dokumentus, susijusius su vadovavimu: IVV viršininko įsakymai, potvarkiai, direktyvos ir aplinkraščiai dėl karininkų aplin-

kos, kuria itin domėjosi karinė kontržvalgyba, sekimo.

Represijos prieš Armijos krajobos karius, jos organizacijas ir ginkluotus būrius, palaukusius ryši su Nacionaline partija (*Stronnictwo narodowe*), be kita ko, yra susijusios su keliais potvarkiais: tai 1946 m. spalio 17 d. potvarkis, įpareigojantis pavaldžius Informacijos valdybos organus sekti AK bei organizacijos „Laisvė ir nepriklausomybė“ (*Wolność i Niezawistość, WiN*) narius; 1946 m. lapkričio 22 d. potvarkis, įsakantis sekti kiekvieną karininką, kuris praeityje buvo AK auklėtinis; aplinkraštis „Dėl akcijos „3“, taip pat „WiN“ struktūros ir uždavinių“; aplinkraštis „Dėl kontržvalgybos darbo ir su juo susijusių uždavinių“. Labai daug sekimo planų, pranešimų ir raportų operatyvinio-agentūrinio bei tardymo darbo klausimais. Čia reikia paminėti IVV Skrobovo lagerio (netoli Liublino) dokumentus. Tame lageryje buvo kalinami suimti Lenkijos kariuomenės karininkai, buvę Armijos krajobos nariai. Nuo 1945 iki 1948 m. suimti 382 AK nariai ir 163 WiN nariai, iš karo tarnybos atleisti 2142 karininkai, priklausę AK, taip pat užvestos 2705 kontrolės ir priežiūros bylos buvusiems AK nariams.

Kiti dokumentai rodo represinę veiklą prieš Vakarų šalyse buvusių Lenkijos ginkluotųjų pajėgų karius. Šia kryptimi buvo intensyviausiai dirbama nuo 1945 m. birželio iki 1946 m. gruodžio mėn. Šiai problematikai skirtuose norminiuose dokumentuose vienareikšmiškai nustatyta, jog tie kariai yra šnipai arba potencialūs kandidatai į anglų ir amerikiečių žvalgybos agentus. Įsakyta aktyviau stebėti šią sferą ir joje tvyrančias nuotaikas. IVV išleista keletas potvarkių ir instrukcijų, kaip „filtruoti“ buvusių Lenkijos ginkluotųjų pajėgų karius, kurie grįžo į tėvynę (mėginant surasti LGP žvalgybos ir anglų žvalgybos (*Intelligence Service*) agentus). Tuose dokumentuose šiems asmenims taip pat iškeltas kaltinimas, kad jie bendradarbiavo su vokiečių pogrindžiu. IVV archyviname fonde išliko daug dokumentų, susi-

jusių su akcijos prieš buvusius Lenkijos ginkluotųjų pajėgų karius rengimu, be kita ko, agentūrinių-operatyvinių priemonių planai, pranešimai apie operatyvinį darbą su grįžusiais iš Italijos ir Anglijos generolo Vladislavo Anderso armijos nariais; daug pranešimų apie įtariamų asmenų sekimą ir priežiūrą, tardymo bylų kontroliniai dokumentai, kaltinamųjų, įtariamųjų, taip pat liudytojų tardymo protokolai. Tie dokumentai įforminti kaip saugojimo vienetai, kurių antraštės atskleidžia jų turinį, pavyzdžiui: „Susirašinėjimas – anglų žvalgyba“, „Dokumentai apie asmenis, grįžusius iš Anglijos ir Italijos“. 116 kontrolės ir priežiūros bylų, kurias vedė IVV organai prieš Lenkijos ginkluotųjų pajėgų karius, rezultatas buvo su laikymas arba atleidimas iš kariuomenės už drausmės pažeidimą.

Buvusios ikikarinės kariuomenės karių, kurie karo metu buvo vokiečių stovyklų karo belaisviai, represavimas atsispindi kai kuriuose jau 1945 m. išleistuose IVV potvarkiuose. Jie rodo, kad tarp grįžtančių į Lenkiją buvusių karo belaisvių yra hitlerinės Vokietijos ir anglų žvalgybos agentų, taip pat Lenkijos vyriausybės emigracijoje agentų. 1946 m. daugiau kaip 1000 kontrolės ir priežiūros bylų buvo užvesta buvusiems karo belaisviams, daugiau kaip 900 – karininkams. Pagal IVV nurodymus demobilizuojant karininkus 1946 m. pirmiausia buvo orientuojamasi atleisti ikikarinius karininkus ir repatriantus iš gen. Anderso armijos.

Dauguma IVV dokumentų susiję su represijų banga kariuomenėje 1948–1951 m. Be vadovybės dokumentų, išliko tardymo, apklausos vykdymo planai, agentūrinio-operatyvinio darbo planai, šnipinėjimu įtariamų asmenų išaiškinimo planai. Yra daug pranešimų ir raportų apie agentūrinį-operatyvinį darbą 1951–1952 m., daugiatomiai liudytojų apklausos protokolai vadinamajame Lenkijos kariuomenės generolų procese. Tarp IVV dokumentų taip pat yra sekimo bylos, kurias vedė centriniai karinės informacijos organai ir karinių apygardų informaci-

jos valdybos, suimtųjų sąrašai ir registracijos dokumentai, IVV Varšuvos 1947–1954 m. kalėjimo dokumentai. Atkreiptinas dėmesys į operatyvinių tardymo ir agentūrinių bylų, kurias vedė karinių apygardų informacijos valdybos, dokumentaciją: išaiškinimo, apklausos, tardymo planai, agentūriniai pranešimai, apklausos protokolai, taip pat kaltinamieji aktai ir nuosprendžiai.

Anksčiau minėtą IVV ir jos vietinių organų dokumentaciją, susijusią su represijomis, papildė apkaltintų karininkų, taip pat jų persekiotojų ir teisėjų asmens bylos, karinių teismų ir prokuratūros archyviniai dokumentai. Svarbi ir pačios IVV kanceliarinė dokumentacija, kuri detaliai atskleidžia tam tikrą veiklą – nuolatinį teroro organizavimą.

1944–1956 m. represijos Lenkijos istoriografijoje vadinamos „stalininėmis represijomis“. Tai tragiškiausias laikotarpis Len-

kijos kariuomenės istorijoje po Antrojo pasaulinio karo. Daug dokumentų, tiesiogiai susijusių su nusikalstama totalitarinio režimo veikla, sunaikinta. Išlikę archyviniai dokumentai atskleidžia represinių įstaigų organizacines struktūras, veiklos tikslus ir metodus, taip pat parodo kaltininkus – karinės informacijos organų karininkus, teisėjus ir prokurorus.

Lenkijos kariuomenės represijų problema ateityje turi būti nuodugniai mokslškai ištirta. Demokratėjimo procesas, politinių sistemų Rytų Europos šalyse pertvarkymas sudaro palankias sąlygas moksliniams archyvinų dokumentų tyrimams. Iki šiol slapti fondai tapo prieinami istorikams, todėl šia tema jau parašyta daug mokslinių disertacijų, bet dar daug problemų laukia savo tyrėjų.

Wanda Krystyna Roman

CENTRAL WAR ARCHIVE DOCUMENTS ABOUT THE REPRESSION AGAINST MILITARY OFFICERS OF POLISH ARMY IN 1944–1956

S u m m a r y

The history of Polish Army after the World War II is closely connected with the system under control of which for some years Poland was not the only one country. It was the so called Stalin's system. Polish Army was a very important element, which exerted an influence on interior situation of the country and partly on foreign policy. The Government of the Republic of Poland did not hesitate to use the army to uphold the anti-democratic political system. The army was used to suppress political forces hostile to the regime. This is the reason why undesirable elements were eliminated from the ranks. Undesirable military officers and soldiers were those, whose past histories were not related with leftist organisations. First of all this include the members of Armia Krajowa, Narodowe Siły Zbrojne and organisation, that were subordinate to the

Government of Poland in London during the WWII. Ten thousand officers alone in 1949–1954 were dismissed.

The repression of 1944–1954 is called "Stalin's repression" by the historians of Poland. This period is the most tragic period for Polish Army after WWII. Many documents related to the criminal activities of the Soviet totalitarian regime were been destroyed. Those that survived disclosed the structure of repressive institutions, their goals and methods. The history of the of the repression of the Polish Army by the Soviets needs a thorough scientific investigation. Present process of democratisation and restructuring in Eastern Europe creates positive conditions for scientific research of the surviving archives.